

פיתוח דוקטרינת ביטחון נגד לוחמה תודעתית בזירה הבין-לאומית

יותם רוזנר ודודי סימן-טוב¹

מבוא

שטף דיווחי החדשות בשנים האחרונות סביב מעורבותה של רוסיה במערכות הבחירות בארצות הברית ובמדינות נוספות באירופה חשף מתקפה שיטתית, מתואמת וחסרת תקדים בהיקפיה, המבוססת על הפצת מסרים מפלגים ומסיתים במטרה לקדם את מועמדותם של מנהיגים שסדר היום הפוליטי שלהם נוח לאינטרס הרוסי וכן לפגוע ביציבותן של הדמוקרטיה המערביות. אירועים אלה יצרו חשש ספציפי שרוסיה ניסתה, באמצעות תמרון של המדיה הממסדית והשתלטות על השיח ברשתות החברתיות, להשפיע באופן משמעותי על תוצאות הבחירות או על משאלי העם בארצות הברית,² בצרפת, בגרמניה ובבריטניה.³ מתקפת מסרים זאת, שניתן לכנותה "לוחמה תודעתית", כוללת זיהום שיטתי של השיח הציבורי באמצעות הפצה בעיתוי קריטי ורלוונטי של עובדות כוזבות ומסולפות, לצד עובדות נכונות, במטרה ליצור שיח מעורר שנאה שיפגע בלכידות הציבור ובאמונו במוסדות הדמוקרטיים.

הלוחמה התודעתית עוסקת בעיקרה בהפצת תכנים, אך היא מסתייעת גם בלוחמת סייבר התקפית, למשל באיסוף מידע מסווג המשרת את התכנים המופצים. לפי גופים שחקרו את התופעה, ביניהם הסנאט האמריקאי והפרלמנט האירופי, מדובר באיום

1 ד"ר יותם רוזנר שימש כמלגאי ניובאור במכון למחקרי ביטחון לאומי. דודי סימן טוב הוא חוקר תחום התודעה במכון למחקרי ביטחון לאומי.

2 Andrew Griffin, "More than 20 of the Zombie Spy Accounts were Watching the Presidential Candidate and those Close to Him", *The Independent*, July 27, 2017, <https://ind.pn/2ErVKEZ>

3 David Z. Morris, "Security Analysts See Russian Role in French Election Hack", May 6, 2017, <https://bit.ly/2tA0NNy>

מסוג חדש, שמדינות המערב הדמוקרטי עדיין אינן ערוכות להתמודד עימו.⁴ יחד עם זאת, ראוי לציין כי נדבכים של איום זה הופיעו כבר בעבר, למשל בתקופת המלחמה

הקרה, אלא שכיום ניתן לראות אמצעים טכנולוגיים חדישים בהם הוא בא לידי ביטוי, אשר יוצרים איום מסוג חדש.

האפשרות שמדינות וארגונים נוספים יאמצו אסטרטגיה זאת בעתיד כדי להשיג את יעדיהן במרחב הבין-לאומי בכלל וכלפי מדינת ישראל בפרט, יוצרת צורך חיוני בגיבוש מדיניות להתמודדות עם מתקפות תודעה ובפיתוח גישות לסיכולן והדבר אף עלה מספר פעמים לדיון בכנסת.⁵ מאמר זה מגדיר את האיום האסטרטגי החדש ומאפייניו ומציע עקרונות ראשוניים להתמודדות עימו, באופן שיסייע להגן על משטרים דמוקרטיים מפני השפעותיה של הלוחמה התודעתית בעתיד. המאמר עוסק באיומים חיצוניים על הדמוקרטיה ועל הביטחון

הלאומי, שמאחוריהם עומדת בדרך כלל מעצמה או מדינה. המאמר אינו עוסק באיומים פנימיים בעלי מאפיינים דומים והגם שלעיתים קיימת זליגה והשפעה של השפעות חיצוניות על השיח הפנימי סוגי ה זו לא תנותח כאן וראויה לדיון נפרד.

"לוחמה תודעתית" – הגדרה, לוגיקה ומאפיינים

"לוחמה תודעתית" כוללת הפעלת מערכות, שיטות ופעולות המיועדות להשפיע על התפיסה וההתנהגויות של אויבים, בין אם מדובר בארגונים, קהילות, מדינות או קהילות בין-לאומיות. השימוש בלוחמה התודעתית נעשה במטרה לגרום להנהגה של היריב שינוי תודעתו, באופן שישתת את המטרות של הגורם התוקף. הגדרת הלוחמה התודעתית מבוססת על ההגדרה של "מבצעי מידע" (information operations), כלומר פעולות שנקטות בידי שחקנים מאורגנים (ממשלות או שחקנים לא ממשלתיים) כדי להטות סנטימנט פוליטי ולהשיג יעדים אסטרטגיים. מבצעים אלה עשויים לכלול מגוון שיטות פעולה, כגון "חדשות מזויפות" (Fake News), דיסאינפורמציה או חשבונות מזויפים ברשת, המכוונים למניפולציה של דעת קהל.⁶ זאת, במטרה לערער את הנרטיב החברתי הדומיננטי של המדינה המותקפת, באופן שימנע ממנה לפעול באופן שנוגד את

"לוחמה תודעתית" כוללת

זיהום שיטתי של השיח הציבורי באמצעות הפצה בעיתוי קריטי ורלוונטי של עובדות כוזבות ומסוללות, לצד עובדות נכונות, במטרה ליצור שיח מעורר שנאה שיפגע בלכידות הציבור ובאמונו במוסדות הדמוקרטיים.

4 "Fake News' and the EU's Response", European Parliament, At a Glance, April 2017, <https://bit.ly/2kipt8h>

5 דוד סימן-טוב, גבי סיבוני וגבריאל אראל, "איומים קיברנטיים על תהליכים דמוקרטיים", **סייבר, מודיעין וביטחון**, כרך 2, גיליון 3, דצמבר 2017. ראו דיון בנושא זה שהתקיים בוועדת המדע והטכנולוגיה של הכנסת, בשיתוף עם ועדת החוץ והביטחון, 12 ביוני 2017, <https://bit.ly/2IAjTxc>

6 Jen Weedon, William Nuland and Alex Stamos, "Information Operations and Facebook", *Facebook, version 1* (2017): 27.

האינטרסים של הגוף התוקף. במובן זה, יש להפריד בין ניסיונות להשפיע על קהילות במדינות זרות כדי שיאמצו עמדה מסוימת, אותן ניתן לכנות "דיפלומטיה ציבורית", ובין לוחמה תודעתית שמטרתה היא לא לשכנע, אלא לאתגר את הלכידות החברתית והפוליטית של הגוף המותקף באמצעות מניפולציה על מידע ועיוות השיח. הבחנה נוספת קיימת בין המושג "לוחמה תודעתית" ובין המושג "לוחמה פסיכולוגית". הבחנה זו נובעת מכך שלוחמה פסיכולוגית מתמקדת באנשים קונקרטיים, כמו מנהיגים או אנשי צבא, ומוגבלת בעיקר, אך לא רק, לתקופות מלחמה, בעוד שהלוחמה התודעתית מכוונת לקהלים רחבים בחברה האזרחית ומופעלת גם בעת שגרה.

דומה שההמשגה הצבאית הרוסית ללוחמת מידע עולה בקנה אחד עם ההגדרה של מאמר זה ללוחמה תודעתית, קרי: "מאבק בין שתי מדינות או יותר במרחב המידע... כדי לערער מערכות פוליטיות, כלכליות וחברתיות, לערער את החברה והמדינה על ידי השפעה פסיכולוגית מסיבית על הציבור, וכן להפעיל לחץ על המדינה [הנתקפת] לקבל החלטות שתואמות את האינטרס של התוקף".⁷

שדה הקרב העיקרי של הלוחמה התודעתית בימינו הוא מרחבי הרשת, אך ניתן להבחין בשורשיה של התופעה כבר בימי האימפריות הרומית, הפרסית והסינית, וכן ב"מלחמה הקרה". בהקשר של המציאות האסטרטגית של המאה ה-21, "לוחמה תודעתית" היא רכיב מרכזי במדיניות החוץ שניהלה רוסיה בעשור האחרון, תחילה באוקראינה ובהמשך בארצות הברית ובמדינות במערב אירופה. במסגרת מדיניות זאת, רוסיה הפעילה מערך רחב של כלים, שמטרתם הייתה להפיץ מידע ודיסאינפורמציה מתוך כוונה ליצור קיטוב חברתי ולהביא לאובדן אמון במוסדות המדינה, וכתוצאה מכך לגרום לבלבול ולשיתוק אסטרטגיים, שיאפשרו לרוסיה להשיג את מטרותיה במערכת הבין-לאומית. לוחמה זו נעשית באמצעות מספר כלים, כמו המדיה המסורתית לצד פעולה נמרצת ברשתות החברתיות, וממנפת במיוחד כלים טכנולוגיים שפותחו בשנים האחרונות.

מרחב ההשפעה העיקרי של הלוחמה התודעתית הן פלטפורמות של רשתות חברתיות: "פייסבוק", "טוויטר" ו"יוטיוב", המשמשות מרחב השפעה וכלי השפעה בעת ובעונה אחת. הפצת מסרים המיועדים לשינוי תודעה ברשתות החברתיות נעשית באמצעות שני כלים עיקריים: "טרולים" (Trolls) ו"בוטים" (Robots). הטרולים הינם טוקבקיסטים בתשלום, המפיצים מסרים מעוררי מחלוקת, שנאה ואלומות ברשתות החברתיות

7 "Kontseptualnye vzgliady na deiatelnost vooruzhennykh sil Rossiiskoi Federatsii v informatsionnom prostranstve" (Conceptual views on the activities of the Armed Forces of the Russian Federation in the information space), Ministry of Defence of the Russian Federation (2011).

ובתגובות לכתבות ומאמרים בעיתונות.⁸ ה"בוטים" הן תוכנות מחשב שמסוגלות לכתוב אלפי פוסטים או תגובות ברשתות החברתיות. ה"טרולים" וה"בוטים" מפיצים כמות עצומה של מידע מטעה במגוון שפות, תוך יצירת אווירה של קיטוב חברתי וחוסר אמון כלפי המוסדות החברתיים והשיטה הדמוקרטית.⁹

חוסן לאומי תודעתי

בראשית העשור הקודם חדר לשיח הביטחוני-אסטרטגי המושג "חוסן לאומי". מושג זה, המבוסס על המושג "חוסן חברתי" (Social resilience), מתאר את רמת המסוגלות הקהילתית להתמודד עם אסונות טבע, מלחמות וכיוצא באלה, היוצרים מצבי טראומה. בדומה ל"חוסן אישי", המתייחס לחוסנו של היחיד בחברה, ו"חוסן קהילתי", העוסק ביכולת של קהילה להתמודד עם אתגרים,¹⁰ "חוסן לאומי" מתאר את יכולתה של חברה להיערך לקראת אתגרים לאומיים ולהתמודד עימם.¹¹ אחד האתגרים האסטרטגיים החדשים בפניהם ניצבות חברות דמוקרטיות הוא הצורך ליצור חוסן לאומי בפני לוחמה תודעתית, המנסה לערער את היסודות עליהם מתבסס משטר דמוקרטי, ובראשם אמון הציבור בשיטה הדמוקרטית, כמו גם להשפיע נקודתית על מערכות בחירות.

החוסן הלאומי של מדינה והיכולת שלה להתגונן מפני לוחמה תודעתית תלויים, בראש ובראשונה, בקיומו של נרטיב אסטרטגי המאומץ על ידי הציבור. נרטיבים אסטרטגיים ניתנים להגדרה כ"סיפורים" שנוצרו על ידי מדינות במטרה להעניק לגיטימציה למדיניותן ולעצב עמדות והתנהגות של קהלים לאומיים ובין-לאומיים. נרטיב אפקטיבי כזה מאפשר למדינה לנסח ולממש יעדים לאומיים, להגדיר מיהם יריביה ומיהם בעלי בריתה, למקם את המדינה בתוך קונטקסט תרבותי והיסטורי, ובתוך כך למסגר את עתידה בתוכה ומחוץ לה. נרטיב המבוסס על תרבות ומסורת מספק לגיטימציה והצדקה מוסרית למדיניות לאומית, שניתן לבסס עליהן קונצנזוס גם נוכח מחלוקת פוליטית.¹² כאשר מדינה מנסה להתמודד עם נרטיבים זרים זדוניים,

8 M. Haigh, T. Haigh & N. I. Kozak, "Stopping Fake News: The Work Practices of Peer-to-Peer Counter Propaganda," *Journalism Studies* (2017):1-26.

9 Kai Kupferschmidt, "Social Media 'Bots' tried to Influence the U.S. Election, Germany may be Next", *Science*, September 13, 2017, <https://bit.ly/2hagVIP>.

10 מרים ביליג ושלי סורקראוט, **החוסן הקהילתי של יישובי מטה בנימין**, משרד הרווחה והשירותים החברתיים, האגף לשירותים חברתיים ואישיים, השירות לעבודה קהילתית, מועצה אזורית מטה בנימין והמרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון, מאי 2008, <https://bit.ly/2GGxsJS>.

11 F. H. Norris, S. P. Stevens, B. Pfefferbaum, K. F. Wyche, R. L. Pfefferbaum, "Community Resilience as a Metaphor, Theory, Set of Capacities, and Strategy for Disaster Readiness", *American Journal of Community Psychology*, 41(1-2), (2008): 127-150.

12 V. S. Walker, *State Narratives in Complex Media Environments: The Case of Ukraine*, Case 331 (Institute for the Study of Diplomacy, Gerogetown University), 2015.

היא יכולה לעשות זאת באמצעות הדגשת הנרטיב שלה, וכן ליצור אמצעי תקשורת חלופיים, שבאמצעותם תביא לידי ביטוי את הנרטיב החלופי לזה שהתוקף מקדם.¹³ הדבר יכול לבוא לידי ביטוי באמצעות הבלטת מסרים שליליים או חיוביים, תלוי בגישה של המדינה ובסוג האיום איתו היא מתמודדת.¹⁴

בהיעדר נרטיב לאומי דומיננטי, היכולת של שחקנים אופורטוניסטיים לעצב את השיח הציבורי באמצעות הצגה של עובדות שקריות, מסולפות או פלגניות, היא גבוהה יחסית.

בהיעדר נרטיב לאומי דומיננטי, היכולת של שחקנים אופורטוניסטיים לעצב את השיח הציבורי באמצעות הצגה של עובדות שקריות, מסולפות או פלגניות, היא יחסית גבוהה.

זאת, משום שרוב האנשים אינם נחשפים לאירועי חדשות באופן ישיר, ומרביתם מסתמכים על פרשנותם של אחרים.¹⁵ מצב זה מעצים את יכולתם של שחקנים אופורטוניסטיים, במיוחד כאשר הוא תואם עמדות או אמונות שהיו קיימות זה מכבר בקרב אוכלוסיית היעד, למשל חדשות העוסקות בקיפוח של אוכלוסיות בשוליים החברתיים על ידי הממסד, או חדשות המציגות פשעי שנאה של קבוצות מיעוט בחברה. שיח זה אפקטיבי ביותר במצבים של מתיחות חברתית, כגון בעת משבר כלכלי או שינויים חברתיים אחרים, השוחקים את

הנרטיב החברתי המלכד ומגבירים את השסעים הקיימים בחברה. לוחמה תודעתית בתנאים כאלה היא בעלת פוטנציאל גדול יותר לחלחל לתוך השיח ולהשפיע על התודעה הציבורית.

הצלחתם של שחקנים אסטרטגיים להשתמש בכלים של מערכה תודעתית, באופן שמגביר קיטוב חברתי ופוגע באמון הציבור במוסדות הדמוקרטיים, מעלה את הצורך בגיבוש "חוסן לאומי" בפני לוחמה מסוג זה. לפיכך, אחד האתגרים של דמוקרטיה מערבית הוא לנסח מדיניות ולקבוע חלוקת אחריות וכלים שיבלמו לוחמה תודעתית המאיימת על הלכידות החברתית והנרטיב האסטרטגי שלאורו היא פועלת.

גיבוש מדיניות לשמירה על חוסן לאומי תודעתי

כדי להתמודד עם האתגר החדש, נדרשים תפיסת התמודדות רחבה וניהול מרכזי בהובלת המדינה, לצד התגייסות של מוסדות לא ממשלתיים, אנשי תקשורת ממסדית

Tod Helmus, Elizabeth Boodin-Baron, Andrew Radin, *Russian Social Media Influence* 13 (RAND Corporation, April 2018), <https://bit.ly/2qrg0zh>

Maria Hellman and Charlotte Wagnsson, "How can European States Respond to Russian Information Warfare? An Analytical Framework", *European Security*, Vol. 26, no. 2 (2017): 153-170, <https://bit.ly/2IvLfEw>

N. Mele, D. Lazer, M. Baum, N. Grinberg, L. Friedland, K. Joseph, C. Mattsson, *Combating Fake News: An Agenda for Research and Action* (Harvard Kennedy School, Shorenstein Center on Media, Politics and Public Policy, May 2, 2017).

וחדשה וכן הציבור הרחב. במדינות רבות, וישראל בתוכן, הוקמו בעשור האחרון גופי ביטחון סייבר, שתכליתם היא הגנה על רציפות הפעולה של תשתיות קריטיות, כגון מערכות חשמל ותקשורת, אולם במרביתן לא קיימת התארגנות שנועדה להגן על השיח הציבורי מפני זיהום חיצוני של תכנים. עניין ראשון שנדרש להסכים עליו הוא שיש להגן לא רק על התשתיות הקריטיות, אלא גם על קהילות חברתיות ועל השיח הציבורי והפוליטי, כפי שהם באים לידי בידי ביטוי ברשתות החברתיות.¹⁶

בניגוד לפיתוח תשתיות אחרות של חוסן לאומי, שנהנות מקונצנוס רחב, בהתמודדות של דמוקרטיה עם אימים תודעתיים קיים מתח בין המחויבות לערך של שמירה על חופש הביטוי ובין המחויבות לערך של ההגנה על הדמוקרטיה, שחופש הביטוי הוא אחד מביטוייה הבולטים. גם כאשר דמוקרטיה מכירה באפשרות של איום כזה ובצורך להיערך לקראתו, קשה לה לעשות זאת, משום שהיא אינה שולטת במכוון באמצעי התקשורת המסורתיים, קל וחומר במדיה החברתית. בניגוד לדיקטטורות, שמבקשות לשלוט באופן מוחלט במרחב התקשורתי המקומי, דמוקרטיה לא מעוניינת לנטר את כלל המידע המועבר, ובוודאי שלא להחשיך את התקשורת המקומית כולה בעת אירועים נקודתיים שמעוררים

יש לגבש תפיסה שייעודה לספק לדמוקרטיה כלים להתגוננות מפני מערכות תודעה עתידיות תוך שמירה על חופש הדיבור ובאמון הציבור במערכת המדינתית.

חשד ללוחמה תודעתית. יתר על כן, תגובות־נגד חריפות עלולות להביא ל"שפיכת התינוק עם המים" ולערער עוד יותר את אמון הציבור בנבחרי ובמוסדות המדינה, משום שהדבר עלול להיתפס בעיניו לא כדמוקרטיה מתגוננת, אלא כרודנות בהתהוות. לפיכך, יש לגבש תפיסה שייעודה הוא לספק לדמוקרטיה כלים להתגוננות מפני מערכות תודעה עתידיות, שלא יפגעו בחופש הדיבור ובאמון הציבור במערכת המדינתית. הצעדים המוצעים להלן יוצאים מתוך הנחה שלא כל שיח ציבורי הוא שיח חיובי בעל ערך דמוקרטי וציבורי, וכי ישנם סוגי שיח שמקורם במדינות זרות, שמטרתם היא יצירת שסעים חברתיים בין קהילות במדינה, או ערעור אמון הציבור במוסדות הדמוקרטיים (לאו דווקא בנבחרי ציבור). זאת, על ידי המצאה וסילוף עובדות והסתה לאלימות או לגזנות, שדמוקרטיה מתגוננת צריכה להשאיר מחוץ לשיח הציבורי.

העיקרון המנחה בקביעת המדיניות הוא שהמדינה תידרש לשאלה מהי מעורבות חיצונית לגיטימית בשיח הפוליטי והציבורי, ובד־בבד הציבור יידרש להיות מודע לסכנות העומדות בפני המשטר ולסייע בהתמודדות עימן. ההבחנה בין איום חיצוני ובין איום פנימי יכולה לסייע עד גבול מסוים, משום שמדינה זרה יכולה להפעיל לטובתה גורמים

Michèle Flournoy and Michael Sulmeyer, "A Plan for Securing Cyber Space" *Foreign Affairs* (August 14, 2018). 16

חתרניים בתוך המדינה, בבחינת גיס חמישי הפועל לטובת אינטרסים זרים (מדעת או שלא מדעת), ועל המדינה המתגוננת להיערך גם מול אלה. הבחנה נוספת היא בין התערבות חיצונית גלויה ולגיטימית ובין מאמצים חשאיים שאינם לגיטימיים, ואשר מולם נדרשת התמודדות רחבה.

כדי להתמודד עם אתגר זה נדרשת התארגנות ממשלתית לניהול המערכה ולתיאום מאמצי ההתגוננות הממשלתיים והאזרחיים. זאת, באמצעות הקמת ארגון חדש, או

על בסיס ארגון קיים. אחד התפקידים של ארגון כזה הוא הצבעה על המתחים ונקודות התורפה החברתיות העלולים להוות מוקד להתקפה תודעתית ולפלגנות. הארגון המדובר יהיה אחראי על הָכוּונה ותיאום של המאמצים להתמודדות עם תקיפה תודעתית בהתאם לחולשות אלו. רעיון שעלה בהקשר זה הוא הקמת כוח משימה חוצה ארגונים, שבו ישתתפו גם גופים אזרחיים.¹⁷

לצד זאת, נדרש לגייס את ארגוני הביטחון – בדגש על המודיעין המסכל, האמון על סיכול חתרנות פוליטית – להתמודדות עם אותם אתגרים. במסגרת זו נדרש, למשל, לזהות את ההתארגנות החיצונית ולשבש אותה, או ליצור אמצעים טכנולוגיים שיזהו התערבות זרה בשיח. התמודדות כזאת מחייבת את קהילת המודיעין להפנות את הזרקור לעבר מדינות או גורמים חיצוניים, העלולים לרצות לתקוף

תודעתית את המדינה המתגוננת. יודגש כי התערבות גלויה בשיח היא לגיטימית, ולכן יש חשיבות לפעילות מודיעינית שתחשוף התערבות חשאית בלבד.

לצד הפניית משאבים ביטחוניים לטובת משימה חדשה זו, ניתן להציע מספר כיוונים – שחלקם כבר מיושמים בשטח בחלק ממדינות המערב – למענה מערכתי לאתגר של שיבוש וזיהום השיח הציבורי. אחדים מהמאמצים מחייבים התארגנות של המדינה, ואחרים – של חברות פרטיות ושל אזרחים. חלק מהמאמצים כרוך בשינוי חקיקה וחלק אחר – ביצירת נורמות לצריכת חדשות ולכתיבתן, הן בערוצי התקשורת הממסדיים והן במדיה החברתית. חשוב לציין כי היערכות זו נדרשת לא רק לקראת בחירות, אלא במשך כל השנה.

היערכות מול לוחמה תודעתית עוינת מחייבת מענה מערכתי, הכולל חקיקה, רגולציה ממשלתית ושיתופי פעולה והסדרה עם ארגונים פרטיים ועמותות. הסקירה

היערכות מול לוחמה תודעתית עוינת מחייבת מענה מערכתי, הכולל חקיקה, רגולציה ממשלתית ושיתופי פעולה והסדרה עם ארגונים פרטיים ועמותות. קיימים פיתרונות גנריים מול האתגר אולם יחד עם זאת על כל מדינה לבחון מהם המאמצים המתאימים לה, לאור האיומים עליה ונוכח התרבות הפוליטית שלה.

Aliana Polyakova and Daniel Fried, "How Democracies can Defend against Disinformation", 17 *War on the Rock* (May 2018).

שלהלן תציג פתרונות, שבחלקם יושמו במדינות אחרות במערב. מדובר בהצבעה על כיווני פעולה אפשריים, ועל כל מדינה לבחון מהם המאמצים המתאימים לה, לאור האיומים עליה ונוכח התרבות הפוליטית שלה. יחד עם זאת, ניתן להצביע על כיווני פעולה משותפים. יש גם לבחון אפשרות לשיתוף פעולה בין מדינות המערב בהתמודדות עם האתגרים החדשים.

רגולציה מול ענקיות התקשורת

למרות עוצמתן של ענקיות הרשתות החברתיות, האירועים האחרונים מחזקים את האפשרות של חקיקה שתטפל בחברות אלו ושל הגברת הרגולציה עליהן. דוגמה לכך ניתן לראות בחקירת הסנאט האמריקאי, שחשפה כי הרשתות החברתיות, ובמיוחד "גוגל", "פייסבוק" ו"טוויטר", אפשרו לרוסיה להתערב בבחירות בארצות הברית על ידי מכירת שטחי פרסום לרוכשים המקושרים עם הקרמלין. כתוצאה מכך, הממשל האמריקאי החל בתהליכי חקיקה שנועדו ליצור שקיפות בפלטפורמות של הרשתות החברתיות המפרסמות תמורת תשלום, מחד גיסא, ומטילים קנסות על תכנים שמטיפים לשנאה, מאידך גיסא. האחראי באיחוד האירופי על השוק הדיגיטלי, אנדראס אנסיפ, האיץ ברשתות החברתיות הגדולות להגביר את מאבקן בחדשות מזויפות. בגרמניה כבר התקבל חוק, המטיל קנסות על אתרים שלא יסירו חדשות כוזבות.¹⁸

חינוך לקריאה ביקורתית של סיפורים חדשתיים

אחד הכלים שעשויים לסייע בבלימת השפעתה של הלוחמה התודעתית לאורך זמן הוא הקניית יכולת לציבור הרחב לניתוח ביקורתי של חדשות. זאת, באמצעות הכשרה מקיפה לבחינה ביקורתית של החדשות והקשרן, כך שהציבור יידע להבחין בין תוכן חדשתי ובין כתבות פרשנות, בין כתבות למאמרים, בין עובדות לדעות, מי המוציא לאור והמממן של כלי התקשורת שהוציא לאור את הסיפור, מי הכתב שפרסם אותו וכיוצא באלה. מספר מדינות שהיו יעד להתקפות מסוג זה, ובהן אוקראינה ושוודיה, כבר החלו לנקוט צעדים, ובהם הקמת סדנאות לקריאה ביקורתית של חדשות.¹⁹ עידוד הציבור לאוריינות דיגיטלית עשוי לאפשר הן זיהוי משתמשים פיקטיביים ומערכי "בוטים" והן זיהוי של חדשות כוזבות.

¹⁸ "Fake News and the UE's Response," 2017, <https://bit.ly/2kipt8h>

¹⁹ "Ukraine's Fight against Fake News Goes Global: Countering Kremlin Disinformation Is One Area where Kiev Has the Upper Hand", March 12, 2017, <https://politi.co/2H8bYpE>; "Sweden Threatens Action to Stop Facebook 'Hate and Lies'", December 2, 2016, <https://bit.ly/2ErAj71>

בחינה עצמית של גורמי התקשורת

חלק גדול מההשפעה המזהמת של השיח הציבורי בתקופת הבחירות בארצות הברית נבע מכך שכלי התקשורת הממסדית (CNN ודומיו) שיחקו לידיהם של התוקפים על ידי הדהוד חשיפות שנגרמו כתוצאה מפריצה, ככל הנראה בגיבוי ממשלת רוסיה, למיילים של אנשי המפלגה הדמוקרטית. למרות הטון הביקורתי של מרבית הרשתות החברתיות כלפי הפריצה למשרדי המפלגה הדמוקרטית, הן שידרו באופן מסיבי את רוב המידע (האמיתי והכוזב כאחד) שהופץ באמצעות ערוץ "ויקיליקס" הפרו-רוסי, ובכך שירתו את הלוחמה התודעתית שהובילה רוסיה.

יתכן שגופים כמו מועצת העיתונות צריכים לגבש קוד אתי המבוסס על קריטריונים עיתונאיים, שעורכים ועיתונאים יפעלו בהתאם לו בתקופות של מתקפה תודעתית. הצורך של העיתונות להשתנות מצא ביטוי בדבריו של עורך ה"ניו יורק טיימס", שסיפר לאחרונה על מהפכה שכבר החלה בעיתונות, המחייבת יותר שקיפות, חשיפת מקורות ואף חשיפת פרטים אישיים על העיתונאים עצמם.²⁰

בדיקת ידיעות כוזבות המפורסמות באתרי חדשות או ברשת החברתית

ניתן לכוון ארגונים העוסקים בבדיקת עובדות, שבדרך כלל מכוונים לטפל בטענות שהשמיעו פוליטיקאים עבור קהלים מקומיים, גם לבדיקת חשדות להתערבות בשם אינטרסים זרים. כך, למשל, קיימים בודקי עובדות (לדוגמה, PolitiFact או מיזם "משרוקית" בישראל)²¹ הבודקים טענות של אישים פוליטיים ומבקשים ממומחים אקדמיים להעריך אותן. התוצאות נעות בין "נכון" ל"לא נכון", ולפעמים מצביעות על "לרוב נכון" או "לרוב שגוי". הדירוג המדויק אינו רק תוצר של השוואה בין הנתונים שנאמרו על ידי הדוברים ובין הנתונים הרשמיים (אחוז האבטלה, למשל), אלא גם של ההקשר שבו נאמרו הדברים. עובדה יכולה להיות נכונה, אך מוצגת באופן מטעה, או נכונה אך ורק לפי מדד לא קונבנציונלי. אתרים לבדיקת עובדות מתרבים ברחבי העולם, ובהם הקואליציה לבדיקת עובדות, CrossCheck.

לצד שימוש בארגוני בדיקת עובדות, יש מקום לבחון כיצד ניתן לגייס את הציבור עצמו לבדיקת העובדות. ניתן לעשות זאת באמצעות עידוד הקמתן של עמותות, גיוס בתי ספר ועוד.

20 ראיון עם עורך ה"ניו יורק טיימס", דין באקט, 23 במארס 2018, <https://bit.ly/2MZtN8o>

21 נתי טוקר, "ח"כ סמוטריץ' ואנשים שתופסים את התקשורת על פינק ניוז", **דה־מרקר**, 20 בספטמבר 2017, <https://bit.ly/2NpiMPQ>

סינון תגובות ברשת על ידי הזדהות

כיוון פעולה זה לקוח מאתרי החדשות שרצו להגביל את התגובות הלא הולמות שליוו כתבות ומאמרים שלהם. מספר אפשרויות עמדו בפני אתרי החדשות כדי להתמודד עם הדבר: ראשית, לסגור את מדור התגובות; שנית, לבקש מהמגיבים להירשם לפני שהעלו תגובה; שלישית, למתן את השיח באמצעות הסרה אוטומטית של תגובות שאינן עומדות בתנאי סף מסוימים.²² אימוץ אסטרטגיית ההזדהות תביא לסינון כתובות IP החשודות כ"טרולים" או "בוטים", באופן שיאפשר ניטור וסינון שלהן מהרשתות החברתיות, אם מתעורר חשד שהן פועלות במטרה לזהם את השיח באמצעות שימוש בביטויים משסעים, הטפה לשנאה או התנגדות למוסדות המדינה.

סיכום

אירועי השנים האחרונות הגבירו את החשש הציבורי מפני מעורבות פעילה של מדינות וארגונים יריבים בהפצת מסרים שמטרתם ערעור האמון במוסדות החברתיים, קיטוב ופיצול קבוצות וקהילות בחברה והפצת שיח המעודד שנאה ואלומות בתוך המדינה. כל זאת, באמצעות ניצול השיח הציבורי. קיים קונצנזוס רחב בנוגע לסכנה הכרוכה

במעורבותה הפעילה והמשמעותית של רוסיה, בעיקר במערכות בחירות במדינות דמוקרטיות. למרות זאת, המערב טרם הפנים את מלוא המשמעויות וההשלכות של התערבות זאת על מוסדותיו הדמוקרטיים ועוד לא גיבש מדיניות מניעה מול התערבות דומה בעתיד. אחת הסיבות לכך הוא החשש בקרב מדינות דמוקרטיות מפני מצב שבו גורם מדינתי ישתלט על השיח, בחזקת "אח גדול" השולט בעניינים. חשש זה מוביל לעיתים לשיתוק ומונע התמודדות מערכתית עם אתגר החתרנות התודעתית.

האפשרות של מעורבות עוינת של גורמים זרים, שתכליתה

הפרעה להליכים הדמוקרטיים, מהווה אתגר של ממש ויוצרת

מתח בין הצורך להגן על השיח הציבורי ובין עקרון השמירה על חופש הביטוי. העלייה של תופעת החדשות הכוזבות ("פייק ניוז") והשחיקה באמון הציבור בתקשורת מהוות איום ממשי על הדמוקרטיה ועל הלכידות החברתית. מצב זה מחייב נקיטת צעדים לביצור הדיון הפתוח והמקובל, העומד בבסיסו של ערך חופש הביטוי בחברה. ההעלאה על נס של חופש הביטוי אין משמעה שתומכיו צריכים להיות אדישים לאמת

המערב טרם הפנים את מלוא המשמעויות וההשלכות של ההתערבות הזרה והעוינת בשיח הפנימי שלו באופן שמאיים על אמון האזרחים בשיטה הדמוקרטית וטרם גיבש מדיניות מניעה מול התערבות דומה בעתיד.

M. W. Hughey, J. Daniels, "Racist Comments at Online News Sites: A Methodological Dilemma for Discourse Analysis", *Media, Culture & Society*, 35(3), (2013): 332-347. 22

או לניסיונות מכוונים לערער את יכולתו של הציבור להבחין בין אמת לבדיה, וגם אין פירושה שמדינות דמוקרטיות צריכות לעמוד מול זיהום השיח הפוליטי ולא להגיב עליו.²³ התמורות הטכנולוגיות והתרבותיות המבזרות את מרחב השיח הציבורי, שנמצא כיום פחות ופחות בידי המדינה, מחייבות את מקבלי ההחלטות ליזום אסטרטגיה חדשה שתגן על השיח הציבורי מפני כוחות זרים המנצלים את חופש הביטוי לרעה. אף על פי שהגבלת השיח נושאת בחובה סכנות מסוגים שונים, ובהן הגדלת השפעתה של הממשלה על השיח, עדיפה מעורבות מתונה ומפוקחת של המדינה על השיח הציבורי, לצד גיוס גורמים אזרחיים החרדים מפני שיבוש חיצוני של התהליכים הדמוקרטיים, על פני הפקרתו לכוחות אופורטוניסטיים מחוץ למדינה.

התמודדות עם איומים ואתגרים חדשים במדינות דמוקרטיות מחייבת יצירת שיח בין מדינות לגיבוש הבנות באשר למותר ולאסור, כמו, למשל, נוכח מגמה הקיימת כיום להצר התערבות זרה, לגיטימית וגלויה, העוסקת בהגנה על זכויות אדם וחופש הביטוי. במקביל, יש לשקול, במידת הצורך, הפעלת סנקציות על גופים שנחשפו כמקיימים התערבות לא לגיטימית בשיח הפנימי של מדינות דמוקרטיות. יתכן שצעד כזה יוכל לסייע גם ביצירת הרתעה.²⁴ סוגיית ההרתעה אינה טריוויאלית, הן משום שלעיתים קשה לאתר את מקור המסר הכוזב והן משום שלעיתים מדובר בצד שלישי שאינו חלק אורגני מהמדינה התוקפת, והיא יכולה להכחיש קשר עימו. הדבר מחייב, לפיכך, מעורבות עמוקה של גורמי המודיעין, כדי שיחשפו את הקשרים בין הגורם המעביר את המסר ובין שלוחו.

Suzanne Nossel, "The Pro-Free Speech Way to Fight Fake News", *Foreign Policy* (October 12, 2017), <https://bit.ly/2Eqkm0J> 23

Flournoy and Sulmeyer, "A Plan for Securing Cyberspace". 24